

Reet Valgmaa Erle Nõmm

Õpetamisest õpetaja pilguga

Grupiprotsesside juhtimisest isiku- ja arvutikesksel ajastul

2021

Toimetanud Nele Otto-Luts
Kujundanud Alar Kitsik

Autoriõigus: Atlex OÜ ja autorid, 2021

Kõik õigused kaitstud. Igasugune autoriõigusega kaitstud materjali ebaseaduslik paljundamine ja levitamine toob kaasa seaduses ettenähtud vastutuse.

atlex

Atlex OÜ
Kivi 23, 51009 Tartu
Tel 734 9099
Faks 734 8915
atlex@atlex.ee
www.atlex.ee

ISBN 978-9916-620-10-6

Sisukord

I MAAILM JA MÕNDA.....	5
1.1 Ühiskonnast ja haridusest sotsioloogiliselt.....	5
Mõtteinnet õpetajale.....	11
1.2 Ühiskonnast ja haridusest õpetaja pilguga.....	13
1.2.1 Mõtestatud sisu ja vorm või <i>edutainment</i>	14
1.2.2 Inimkeskne või masinakeskne maailm.....	18
Mõtteinnet õpetajale.....	19
II ÕPETAMISE OLEMUSEST	21
2.1 Õpetaja kui vaimne teejuht.....	21
2.2 Õpetaja kui tegevuse juht ja arvamuslimmer.....	27
2.3 Õpetava inimese areng ehk asjatundjaks saamine	33
2.4 Teel asjatundjast meistriks	37
Mõtteinnet õpetajale.....	41
III GRUPIPROTSESSIDE A JA O.....	43
3.1 Sotsiaalsete oskuste (puudumise) tagamaadest ja järelmitest.....	43
3.2 Grupiprotsessid ja nende juhtimine.....	50
3.2.1 Üldisi pedagoogilisi tähelepanekuid.....	50
3.2.2 Gruppide tekkepõhjused	53
3.2.3 Gruppide arenguetapid.....	57
3.2.4 Grupi võtmeisikud: Staar, Liider, Juht. „Rasked tüübid“.....	63
3.2.5 Metoodilisi tähelepanekuid grupiprotsesside juhtimiseks	72
3.2.6 Suhtlemisest lapsevanematega.....	83
Mõtteinnet õpetajale.....	87
IV ÕPETAVA INIMESE TÖÖRIISTAKAST	89
4.1 Harjutusi eneserefleksiooni arenguks	89
4.2 Juhendamisest.....	93
Lõppsõna asemel	96

„Hariduse kaubaks muutjad. Kauba rämpsuks muutjad. Rämpsuga maakera katjad. Kõigi nende nähtuste kasvulavaks on globaalne vaimne pinnas, mis on segatud kokku sellistest omavahel kokkusobimatutest komponentidest nagu rumalus, hari-matus, ahnus, võimuahnus, edevus, ambitsioossus, sajaprotsendiline vale, veerand-tõde, pooltõde ja 99% tõde. Viimane neist on kõige ohtlikum.”

Jaak Jõerüüt („Tõde ja võim”, EKSA 2021)

Vaatamata kõigele on ikka veel olemas inimesi, kes uskumatu visadusega julgusta-vad teisi nende enesearengu ning õppimise teel. See ei ole kerge. Sest olla õpetaja tähendab olla kristallselge ja lõpuni aus. Siin on käesirutus kaasteelistelt.

I Maailm ja mõnda

*„Poliitikud muudavad maailma,
õpetajate ülesanne on aidata meil
toime tulla nende muutuste tagajärgedega.”
(autor teadmata)*

1.1 Ühiskonnast ja haridusest sotsioloogiliselt

Elame ajastul, mis on andnud inimesele enneolematu vabaduse. Sageli tundub, et meie ettevõtmisi piirab ainult isiklik otsustamisjulgus ja tegutsemistahe. Ent vabadus on loonud hulga ettearvamatuid ja lausa hämmingut tekitavaid probleeme, mida inimkond poleks osanud ettegi näha. Need probleemid on otseselt seotud nii laste kui ka täiskasvanute õpetamise ja koolitamisega.

Postmodernistlik aeg (räägitakse ka postmodernismijärgsest digimaailmast) pakub piiramatut võimalust mängida ja esmapilgul tundub, et see on ainult tervitatav ja läbinisti positiivne. Me võime mängida rollidega, identiteediga, vastutuse ja kohusetundega (eriti virtuaalmaailmas) – teha oma elust tõelise simulaakrumi (Baudrillard)¹. Me ei ole enam koha, aja, töö, kodu, rolli, traditsiooni, perekondlike suhete jms ahistuses. Ent vahel tundub, et me ei taju, mis hinda meil selle eest maksta tuleb. Eriti lastel ja noortel, kelle isiksus pole veel väljakujunenud. Meie suhted on sageli pealiskaudsed, me tunneme end juurtetutena ja pidetutena. Tagantjärele tarkusena selgub, et olukorra nautimine eeldab meie algse identiteedi täpset paigasolemist, teadmist, kes me oleme, mida me elult ootame ja miks me midagi teeme. Kas tänapäeva kooliharidus kujundab tugeva eneseidentiteedi ja iseloomuga inimesi? Seda küsimust esitame harva ja sellele on keeruline vastata. Võimalik, et meie kooli pole sellise ameti esindajaid jäänud, kelle kompetentsi kuuluks õpilase iseloomu kujundamine. Võimalik, et see polegi kooli ülesanne, vaid igäühe isiklik asi. Võimalik, et ühiskonnas on iseloomu kujundamiseks tõhusamaid kanaleid.

Iseloom on teatavasti see osa isiksusest, mis pole kaasa sündinud, vaid mida kujundavad meie kogemused. M. Buberi arvates² ongi „tõelise hariduse mõte iseloomu kujundamine“, sõltumata õppeainest või tegevusalast. Tema meelest on õpilase iseloomu kujundajaid palju, ent õpetaja on üks neist vähestest, kes teeb seda teadlikult. Eesti ühiskonnas õilmitseb häbenematult kliendi-teenindaja paradigma. Sellest on

¹ J. Baudrillard, „Simulaakrumid ja simulatsioon“, Kunst, 1999, tlk L. Tomasberg

² M. Buber, „Between Man and Man“, Routledge, London, 2002

saanud lausa omamoodi religioon, mis eristab „uuendusmeelseid“ ja „tagurlikke“, „innovatiivseid“ ja „konservatiivseid“. Uue paradigma kultus on jõudnud ka haridussüsteemi. Nimetatud käsitluse piiratuse põhjusi on mitmeid, ent käesoleva arutluse seisukohalt on oluline see, et teenindaja ei pea kujundama väärtusi, ammugi siis iseloomu, sest selle eest talle ei maksta. Aga võib-olla pole iseloomu vajagi kujundada? Küll elu õpetab. Heidame korraks põgusa sotsioloogilise pilgu (post)postmodernistlikule ühiskonnale ja vaatame siis, milliseid mõjutusi kujunevad iseloomud ja isiksused sealt saavad.

Paljud sotsioloogid (sealhulgas U. Beck, Z. Bauman, G. Lipovetsky, J. Baudrillard) on kasutanud kaasaegse ühiskonna kirjeldamiseks järgmisi sõnu: fragmentaarne, individualistlik, moraalitu, väärtuskriisis, võistluslik, skisofreeniline, neurootiline, kasiinokultuuri küüsis, mcdonaldiseeruv. Positiivsema poole peale jagub neil märksõnu vähem: mänguline, liberaalne, võimalusi pakkuv. Briti sotsioloog Z. Bauman kirjeldab kaasaegset ühiskonda järgmiselt: „Identiteete võib vahetada ja nende konstrueerimine on seetõttu asjatu vaev.“³ Seepärast on mõistlik keskenduda „lühikestele partiidele“, st vältida kohustusi, mitte vanduda lojaalsust, mitte hoida kinni kohast. Tuleb minevik ja tulevik teadvusest välja lõigata ja lõputult oleviku naudingut venitada. Põhiline on mitte peatuda. „Lausa hukatuslik tundub millestki innustuda ja luua pikaajalisi suhteid. Sellistest kogemustest ei omandata aga elamise strateegiat.“ Baumani arvates on fragmentaarne eluviis viinud olukorrani, kus inimestel ei teki elulugu ning on kujunenud lausa uued sotsiaalsed (arhe)tüübid: päevavaras, hulgas, turist ja mängur. Nende inimeste elu iseloomustab juhuslikkus, kohustuste vältimine; „ta on kõikjal võõras“, ta ootab kogu aeg ja kõigest elamust. Samas on elamust tekitada üha raskem. On alanud lausa elamuste tekitamise/hankimise võidujooks: ostuöö, muuseumide öö, ööjooks, öötants, LARP, 4D, *benji*-hüpped, elamuspedagoogika jms. Ööpimedus lisab kõigele müstilisust.

„„Kui ma ometi tunneksin midagi!“: see lause annab edasi „uut“ meeleheidet, mis haarab üha suuremat hulka inimesi.“ (lk 116) Nii kirjutab Gilles Lipovetsky oma raamatus „Tühjuse ajastu. Essee kaasaegsest individualismist“.⁴ „Neurootilise ärrituse asemel on tekkinud nartsissistlikule ajastule iseloomulik ebakindlus. /.../ Näeme sentimentaalse kultuuri, *happy end*'i, melodraama lõppu ja „jaheda“ kultuuri sündi, kus igaüks elaks justkui ükskõiksuse punkris, kaitstuna enda ja teiste kirgede eest.“ (lk 116–117, Lipovetsky) Kõik jääb hõljuma emotsiooni pealispindsele tasandile. Sama oht varitseb ka nn elamuspedagoogikat, sest elamuse ja õppimise vahele ei saa tõmmata võrdusmärki. Kui kogemus on mõtestamata, jääb sellest vaid aeglaselt kustuv emotsionaalne jälg, mis ootab järgmiselt korralt veelgi tugevamat

³ Z. Bauman, „Postmodern etik“, Daidalos, Göteborg, 2001

⁴ G. Lipovetsky, 2001, venekeelne tõlge Vladimir Dal, Peterburi

jälge, mis samuti kustub ja ärgitab uut emotsiooni püüdma. Kui emotsiooni parajasti pole, siis ei oska inimene üksi olla; ta kurdab igavust ja rutiini.

Mõnikord on kaasaegset ühiskonda nimetatud infantilismi kasvulavaks. Lapstäiskasvanutega on kerge manipuleerida, nende tähelepanu on heitlik ning neid saab tööl, kodus ja puhkehetkel uute kirevate mänguasjadega tarbima peibutada, neil on väline kontrollkese ja maailmavaade on asendunud elustiiliga. Kui elustiil on „õigesti“ valitud, st see vastab trendile ja pälvib „oluliste teiste“ heakskiidu, siis on heaks kiidetud justkui isiksus tervikuna ja me oleme end vabaks ostnud eneseanalüüsist, mis on tüütu, ebameeldiv ning pakub liiga otsekohest peeglit. Sestap põlistamegi kliendi-teenindaja mudelit pea kõigis eluvaldkondades – teenindaja ei anna tarbijale negatiivset tagasisidet, ei suuna teda pingutustele, vaid soodustab hedonismi ja põlistab juba juurdunud (sageli ebatervislikke) harjumusi, tekitab uusi probleeme ja lahendab neid, pakkudes taas kord ebakindlas maailmas nii tarvilikku enesekinnitust. Samas on tal alati pakkuda lahendus juba tekkinud probleemidele, mis samuti ei eelda eluviisi muutusi ja võimaldab jätkata mugavustsoonis. Ometi on tegu pseudoenesekinnitusega, mis saab nähtavaks kohe, kui silmad avame. „Õige“ auto, „õige“ maja ja „õige“ kooli valik ei teinud meid õnnelikumaks, vaid viis veelgi kaugemale meie Mina tõelistest huvidest, väärtustest ja sisemisest kontrollkeskmest. Pole saladus, et Lääne ühiskonnas pole kunagi olnud nii palju depressioonis inimesi, ka lapsi, kui praegu, ometi oleme vabamad kui kunagi varem, et elada rahuldustpakkuvat elu.

Lääne vabaturumajanduse ühiskonnas on probleem ammune. D. Riesman (1970) kirjeldas olukorda järgmiselt: „Enamik meie ideoloogiast – vabaturumajandus, individualism jms – on olemuselt võistluslik ja seda edastavad nii lapsevanemad, õpetajad kui ka massimeedia. Samal ajal on toimunud suur ideoloogiline nihe grupi eelistamise suunas. /.../ Grupist saab asjade mõõt. Laste saavutusvajadus, mida õhutavad lapsevanemad, satub konflikti grupi konformsusnõudega.“ (lk 82)⁵ 21. sajandil on grupe, kellele tahetakse meelega järele olla, lõputu hulk. Enamik etaloniks olevatest iidolitest on inimesed, kellega me reaalses maailmas iialgi ei kohtu ning kes meie olemasolust ei tea ning meist ka ei hooli. Reeglina on tegu popstaaride või mõnes telesaates kuulsaks saanud „arvamusliidritega“. Meil ei kujune nendega mõttekat ja pikaajalist suhet. Seetõttu on tegu vaid põgusa ühepoolse mõjutusega, mis võib seada küll hägusa eesmärgi („tahan olla nagu tema“), kuid ei toeta meid identiteediotsingutel. Seetõttu loobuvad üsna paljud üldse igasugustest valikutest – kui veel 50 aastat tagasi kibeles inimene ruttu iseseisvuma, siis nüüd ei taheta kuidagi täiskasvanuks saada – mõnusam on niisama tšillida ja hängida.

⁵ D. Riesman (with Nathan Glazer and Reuel Denney), „The lonely crowd: a study of the changing American character“, New Haven and London: Yale University Press, 1970

Kui heidame pilgu kirjandusele või filmidele, näeme sarnast tendentsi – väga vähe kohtame nn kujunemisromaane, filmides ei süüvita kangelaste siseheitlustesse, võit tuleb kiirelt ja kergelt, tegelastel pole moraalseid dilemmasid, nad ei pinguta ega higista. „Vaataja – sama kehtib televiktoriini, spordivõistluse või poliitilise võitluse kohta – tahab samastuda võitjaga, et võistlus oleks mõttekas: lootus võita muudab sündmuse põnevaks, mängu või võistlust või lugu ei peeta oluliseks asjana iseenes.“ (lk 104, Riesman) Seega ei ole me siingi sedavõrd sündmuses osalised, et see kujundaks meie iseloomu või aitaks luua eneseidentiteeti.

Avalikku ruumi, kus võidakse tõeliselt kohtuda (M. Buberi ja E. Levinase Mina-Sina tähenduses), jääb järjest vähemaks. Kahjuks on see nii ka süsteemides, mis oleksid algselt justkui kohtumise jaoks loodud – nt kool. Koolid on endiselt üle-rahvastatud, me kohtume õpinguaastate jooksul väga paljude inimestega, kuid isikustatud suhted kujunevad vaid ebaproportsionaalselt vähestega; me õpime võõraid probleeme mitte tähele panema, meie empaatiavõime ja isikutaju ei arene pealiskaudsetes suhetes. „Meie tsivilisatsioon on sünnitanud „kurtide põlvkonna“. (lk 115, Lipovetsky) „Võib-öelda, et inimesed kaotavad „tahtmise“ tegutseda sotsiaalselt.“ (lk 19) „Inimeste hulk, kes on valmis võtma endale otsuste langetamise emotsionaalset riski, üha väheneb.“ (lk 41, Sennett) „Me elame *tugeva moraalse ambivalentsuse* ajastul. See aeg pakub meile seninägematut valikuvabadust, ent heidab meid ka niisugusesse ebakindlusesse, mis pole iial enne põhjustanud sellist agooniat.“ (Z. Bauman) Kuid muutunud pole mitte ainult avalik ruum, vaid ka meie kodude ühisruum ehk elutuba – mööbli paigutus ei peegelda enam ühise diskussiooni võimalust, vaid parimat istekohta teleri suhtes (Baudrillard).

„Mida rohkem tekib linnas kohtumisvõimalusi, seda teravamalt tajuvad inimesed oma üksindust; mida vabamaks muutuvad suhted, millelt on võetud endised piirangud, seda harvem avaneb võimalus kogeda tõelisi tundeid.“ (lk 119, Lipovetsky) „Tarbimise ajastu tekitab üleüldist ja mitmekesisist, nähtamatut ja esmapilgul märkamatu desotsialiseerumist; üldine aneemia hävitab moraalsed orientiirid.“ (lk 189, Lipovetsky) „Ükskõiksus ja postmodernistlik vastandite kooseksisteerimine käivad käsikäes: me ei käi valimas, kuid hindame võimalust hääletada; meid ei huvita poliitilised programmid, kuid hindame parteide olemasolu; me ei loe ajalehti ega raamatuid, kuid hindame sõnavabadust.“ (lk 192, Lipovetsky) „Meid ümbritseb Disneyland – kauplustes, majade seintel ja metroojaamades –, hägune sürrealism, mis on vaba igasugusest saladuslikkusest, igasugusest sügavamõttelisusest, kutsudes meis esile pettumuse, tühjuse ja mõttetuse tunnet.“ (lk 216, Lipovetsky) Kasiinokultuur (2002, Bauman) ümbritseb meid kõikjal: kiiresti, pealiskaudselt, odavalt, loovust ja lõbujanu pärssiva analüüsita, sihitud, mängeldes. Kas me võime teha valiku ja mitte

⁶ R. Sennett, „The Fall of Public Man“ (venekeelne tõlge), Logos, Moskva, 2003

osaleda karussellis? Kahjuks on see võimalik vaid osaliselt, sest me ei saa end ümbritsevast maailmast isoleerida, ja liiga palju on heitunuid, kes loobuvad sellises olukorras igasugustest valikutest – probleem tuleb tagaukse kaudu tagasi, „võõras“ mure osutub ühiskondlikuks probleemiks, pingestades niigi kulukat sotsiaalsüsteemi.

Ka IT jms areng on loonud meile kujuteldamatult võimalusi, kuid tegelikult nõuab toimetulek kõrgtehnoloogilises ühiskonnas inimeselt üha rohkem. Meeldivam on keskenduda võimalustele. Võimaluste varjupoolele jäävad aga laste käitumishäired, tõsiasi, et nad ei suuda keskenduda, eneseväljendusega on tõsiseid probleeme, empaatia väheneb, argumenteerimisoskusega on kehvasti, raske on eristada olulist ebaolulisest. Kes peaks neid oskusi kujundama või pole neid tänapäeval enam vaja? Kui inimesel puuduvad harjumus ja oskused eneserefleksiooniks, on läbivateks väärtusteks hedonism ja individualism. Elamusest ei saa mõtestatud kogemust. Taas näeme, et omaette eesmärgiks saab „uus uue pärast“ ja „elamus elamuse pärast“. Kui maailmapilt on fragmentaarne, siis ei saa terviklik olla ka Mina-pilt, ei osata anda kainet hinnangut oma võimetele, oskustele ja soovidele. Kui vajaka jääb analüüsioskusest, on raske oma mõtteid diskussioonipartnerile arusaadavalt ja mõjukalt esitada. Seda viimast me sageli ei märka, sest seda varjutab osavalt diskussioonivõimaluste väheus. Või peame diskussiooniks netifoorumeid ja televisiooni *talk-show*'sid?

Psühholoogiast on teada, et laps õpib ja kujuneb mängides. Kus õpib tänapäeva laps mängima ja millised on tema eeskujud? Kas usin lüpsja või küborgist ime-naine? Pigem viimane. Arvutimängud pole iseenesest pahad ja kindlasti õpib virtuaalkeskonnaski üht-teist, kuid kindlasti mitte hakkamasaamist igapäevaelus, inimeste maailmas. Kui Barbie' kleidi saab valmiskujul osta, siis pole vaja seda ise teha ega selle välimuse üle juurelda. Kui romaan on ekraniseeritud, pole vaja ette kujutada, kuidas tegelane välja nägi. Taas näeme, et elamuse saamine ei seostu enam süvenemisega ja pingutusega, vaid tarbimisega. Mänguri sõltuvus elamuse saamisest kihutab aga taas uut elamust otsima.

Herbert Marcuse hoiatas juba 1970ndatel „ühemõõtmelise inimese“ tekke eest. Ta kirjutas muu hulgas: „Kaupadel on sisendav ja manipuleeriv vägi; nad levitavad libateadvust, mis on iseene suhtes immuunne. Mida kättesaadavamaks need muutuvad uutele sotsiaalsetele klassidele, seda vähem on nende mõju teadvusele lihtsalt reklaam; neist saab eluviis. See ei ole halb eluviis – see on palju parem kui eelmine –, kuid just seetõttu takistabki see kvalitatiivseid muutusi. Selle tulemusel tekib ühemõõtmelise mõtlemise ja käitumise mudel.“ (lk 16)⁷ „Kogu oma ratsionaalsuse juures ei ole heaoluühiskond vaba ühiskond. /.../ Süstemaatiliselt vähe-
neb: a) vaba aja hulk, b) indiviidide esmavajaduste rahuldamiseks vajalike kaupade

⁷ H. Marcuse, „One-Dimensional Man“, venekeelne tõlge ACT, Moskva, 2002

ning teenuste kvaliteet ja kvantiteet, ning c) enesemäärtluse võimalusi tajuva ja realiseeriva intellekti hulk.“ (lk 63–64)

„Üleminek märkidelt, mis varjavad midagi, märkidele, mis varjavad, et nende taga pole midagi, tähistab otsustavat pöördepunkti. Esimesed eeldavad tõe ja saladuse teoloogiat (mille hulka kuulub endiselt ka ideoloogia). Teised avavad simulaakrumide ja simulatsiooni ajajärgu, kus pole enam Jumalat, kes omad ära tunneks, pole Viimast Kohtumõistmist, mis eristaks valet õigest, reaalselt tema kunstlikust elluäratusest, sest kõik on niigi surnud ja juba ette ellu äratatud.“ (lk 15, Baudrillard)

Seega on järjest vähem tegevusvaldkondi, kus eduka rollitäitmise osaks peetakse ka vastutuse võtmist. Klienditeenindaja-kliendi mudeliga kaasa läinud kool pole erand. Ka siin üritatakse leida spetsialisti, kellele lükata õppuri (iseloomu) kujundamise raske koorem. Aineõpetaja vaatab klassijuhataja poole, klassijuhataja otsib psühholoogi ja sotsiaalpedagoogi abi, kool heidab pilke lapsevanematele ja räägib meedia hukutavast mõjust. Ühiskond lükkab palli tagasi ja paneb õpetajate õlule üha raskema koorma, pakkumata selleks vajalikul määral ajalist ressursi ja väärilist tasu. Ometi on õpetaja töö sügavam sisu olnud alati just olukordade loomine õppurite iseloomu kujundamiseks ning aine on lihtsalt valgust peegeldav prisma, mille vahendusel koos maailma uuritakse ja intellektuaalsele avastusretkele minnakse. Õpetajaametist ei saa eraldada kasvatamise elementi. See ongi selle töö sisu ja sellega kaasnevast vastutusest õppuri kujundamisel tuleb julgelt rääkida.

Jaapani tuumafüüsik Michio Kaku kirjeldas oma raamatus (2011)⁸ tulevikumaailma. Muu hulgas rääkis ta prillidest, mis manavad tuvastusprogrammi vahendusel meie silme ette kõik, mille kohta meil ümbritsevas maailmas küsimus tekib – mis maha see on? kes on see inimene? Me ei pea vaeva nägema teistega tutvumisega, võõrkeelte õppimisega ega ajalooliste seoste loomisega. Kaku väidab: „Me oleme jõudmas maailma, kus pole enam kunagi midagi vaja meelde jätta.“ Kas oleme selliseks maailmaks valmis? Oleme kindlasti valmis nautima selle mugavusi, aga kas tajume sellega kaasnevat uut depressioonilainet ja sisemist tühjust, millesse satub väljaarenemata isiksusega, refleksioonivõimetu hellikust lapstäiskasvanu?

⁸ „Physics of the Future“, Doubleday, USA